

Boterheksen (1): de vlinder

Op ene vierwechstede buten weghe
Vant ic sittende ene oude teve
Ende hadde botere voor haer staende;
Ic wane dat si den duvel maende,
Die haer die botere comen dede.
(uit de 14^e-eeuwse sotternie *Die Hexe*)¹

'Heks' als naam voor de vlinder is betuigd in Italië, Graubünden, Roemenië, Schotland en Zuid-Frankrijk.² De vlinder is al in de oudheid verbonden met de ziel (*psyche*) en Jacob Grimm maakt melding van mensen met doorlopende wenkbrauwen, die anderen, als ze toorn of haat tegen hen hebben, de alp kunnen toesturen, die als een kleine witte vlinder uit hun wenkbrauwen komt en zich op de borst van de slapende zet. Hier hoort ook de Murawa, die ten tijde van de zonneregen rondfladdert als asgrauwe vlinder, maar gewoonlijk een 'Nachtwandlerin' (d.w.z. een alp) is.³ Ook in Servië betekent *vieštiza* zowel heks als de haar in de gedaante van een vlinder verlatende ziel.⁴

Volgens het volksgeloof der Slaven schuilt in iedere heks een duivelse geest, die haar 's nachts verlaat in de gedaante van een vlieg, een vlinder, etc. Is de boze geest uit de heks, dan ligt haar lichaam volledig als levenloos neer en als iemand de ligging van de heks zodanig verandert, dat het hoofd ligt waar de voeten lagen, dan komt de heks nooit meer tot bewustzijn. Wanneer men 's avonds een vlinder in huis ziet vliegen, probeert men die te vangen en brandt zijn vleugels aan een kaars en laat hem vrij met de woorden: 'Kom morgen bij me, opdat ik je zout geef!' Als nu toevallig een vrouw de volgende dag zout komt lenen, dan is men ervan overtuigd dat zij de heks is.⁵ Volgens Grimm moet men tegen de nachtmerrie zeggen: 'Kom morgen, / Dan wil ik je borgen,' dan gaat ze meteen weg en komt de volgende dag om iets te lenen.⁶ Dit verhaal vinden we ook bij de 13^e-eeuwse Joden: De *estrie* was in staat van gedaante te veranderen naar haar wil en terug te keren naar haar demonische staat wanneer ze 's nachts rondvloog. Wanneer een *estrie* werd gewond door een mens of door hem werd gezien, dan moest ze sterven tenzij ze wat van zijn brood kon verkrijgen en consumeren. Een man, die aangevallen was door een *estrie* in de gedaante van een kat en haar van zich afsloeg, werd de volgende dag door de heks benaderd en gevraagd om wat brood en zout. Toen hij argeloos aan haar verzoek wilde voldoen, kwam een oude man tussenbeiden en berispte hem scherp voor zijn gulheid. 'Als je het haar mogelijk maakt

¹ Laan 1949, 47: De toverkunst was haar dus door de Duivel verleend.

² Rohlf's 1979, 99f naar ID, *Dizionario dialettale delle Tre Calabrie* II, 368; Garbini, *Antroponimie* II, 131, 164, 438, 1388; HDA, 7, 1245; L. Carré Alvarellós, *Diccion. galego-castelán*, 490.

³ Tobler 1911, 37 naar Grimm, *DM*, 1878, 132 (Laan 1981, 98 naar Grimm, *Sagen*, I, 112: volgens Praetorius lopen de wenkbrauwen van een nachtmerrie in elkander); *Lean's Collectanea* II, 125f: Meeting Eyebrows: The Danes consider him a werewolf. The Danes still know a man who is a werewolf by his eyebrows meeting, and thus resembling a butterfly, the familiar type of the soul, ready to fly off and enter some other body (Tylor, *Prim. Cult.* I, 283; 3^e ed. 1891, 313. In Icelandic sagas a man with meeting eyebrows is said to be *hamrammr* or a *kveldulfr*, that is, a werewolf. A similar notion prevails in Denmark, Germany and Greece. 'Trust not a man whose eyebrows meet, / For in his heart you'll find deceit.' In Zwitserland betekent *Toggeli* zowel 'Alp' als 'vlinder' (Ranke, in: HDA I, 286 naar Rochholz, *Sagen*, I, 347; voor de ziel als kleine witte of grauwe vlinder verwijst hij naar Grimm, *Myth.* 1, 382; ID., *Sagen* n°81; Manz, *Sargans*, 105; Meiche, *Sagen*, 286 n°375; Haupt, *Lausitz*, 73 n°68).

⁴ Mannhardt 1963, I, 329.

⁵ Krauss 1908, 53f.

⁶ Laan 1981, I, 98 naar Grimm, *Sagen*, I, 112.

in leven te blijven, zal ze alleen maar andere mensen schaden.⁷ Als men in het gat in de muur, waardoor de heksen naar binnen komen, een stokje van de vogelbesboom stopt, het gat vernagelt en het hout verbrandt, dan moet de heks langskomen en om een stukje brood of een glas melk vragen, omdat ze door de ceremonie ziek wordt en op geen andere manier kan worden genezen.⁸ Mannhardt merkt op, dat de eendagsvlieg op Runoe *trullfjällda* ‘heksenvlinder’ heet en een vrijwel hetzelfde insect *alpa* ‘alp’. In Betzingen bij Tübingen sliep een dienstmaagd zo vast, dat ze door al het ‘Rütteln und Schütteln’ niet te wekken is. Na een tijdje komt een kever aanvliegen, kruipt in de mond van de slapende en ze ontwaakt. Ze is een *Måre*. Mannhardt vervolgt met: Goudmakende kobolds verschijnen in de gedaante van een kever of een hommelmel. De verwantschap van de kevers met de elven en maren blijkt verder ook uit de meervoudig voorkomende sage, dat kevers betoverde prinses, d.i. elven zijn, zoals de witte betoverde vrouwen gelijk staan aan elvinnen.⁹

Door Mannhardt wordt op het roodkeeltje (Zwitsers *Rötele* = *rubecula*) en het roodstaartje gewezen, die met bijgeloof omweven zijn. In de omgeving van Ansbach wordt gezegd, dat waar een roodkeeltje nest, de bliksem inslaat, terwijl in Beieren en Zwitserland een huis dan juist is beschermd tegen de bliksem. Als men een roodkeeltje plaagt (b.v. door zijn nest weg te halen), dan geven de koeien rode melk (of de bliksem slaat in). Wie een roodstaartje doodt, bij die sterft het liefste huisdier. Bij de Esten gelooft men, dat als een roodkeeltje onder het lijf van een koe door vliegt, de melk rood wordt. Gaat de vogel op een melkvat zitten, dan is de melk verhekst. De eiland-Zweden op Worms menen, dat als een roodstaartje (*rêstêrt*), die zich graag in elzenbossen ophoudt, onder een koe doorvliegt, deze rode melk krijgt. Deze roodstaartjes, die de melk in bloed veranderen, zijn vaak heksen, die de gedaante van deze vogel hebben aangenomen.¹⁰

In de Ierse county Leitrim ‘it is generally asserted’, dat als de ‘washings’ (waswater) van de karn worden geworpen in een stroom, die uitloopt in een *lough* (poel, meer), en de *newts* (watersalamanders), die ‘man-keepers’ worden genoemd, ervan proeven, dan zullen ze voortaan de boter nemen uit het huis.¹¹ In Braunschweig meent men, dat heksen in de gedaante van hermelijnen de melk (‘und den Kühen den Nutzen’) roven en dat men om het boteren te bevorderen de uier met hermelijnenpels moet wrijven: zgn. sympathiever; de Romeinen hingen de koeien tegen de beet van de spitsmuis en de daaruit ontstane gezwollen een dode spitsmuis om.¹² In Ierland doodden de vrouwen volgens een bericht uit de 16^e eeuw op 1-5 (meidag) alle hazen op hun gebied, omdat ze deze voor melkroevende heksen aanzagen.¹³ Reeds Gerald van

⁷ Trachtenberg 1945, 38f; in Bohemen kookt men de melk van de betoverde koe, legt enige van haar staartharen erin en geselt dan de melk met een nieuwe hazelroede; terstond komt de heks, gans verbrand en het lijf vol blauwe striemen en smeekt u haar een brood te lenen; weigert men dit, dan moet ze sterven (A. de Cock, in: *Vk* 9, 192 naar Wuttke §700).

⁸ Mannhardt 1858, 55 naar *Eibofolke* II, 219.

⁹ Mannhardt 1858, 367 naar Meier, *Schwäb.*, 183 n°201; Sommer, *S.a.Sachsen & Thür.*, 34 n°31, 33 n°30; Schambach & Müller, *NSS*, 267; Kuhn, *NDS*, 347ff.

¹⁰ Mannhardt 1858, 13f.

¹¹ Duncan, in: *FL* 5, 186 (zie mijn artikel ‘Kikker in de keel’).

¹² Eckstein, in: *HDA* I, 1733 naar Andree, *Braunschweig*, 401; Pauly-Wissowa I, 36: ‘ο πρώσας και ’ιάσεται; Columella 6, 17, 5. Volgens Eckstein (*HDA* VI, 321) zuigt *dat witte wessel* de koeien de melk uit, zodat de uiers en tepels opzwellen; men heelt het gezwel met een hermelijnvel. Van de wezel vertelt men in Zürich dat deze de melk van koeien uitzuigt. Een vergelijkbare rol speelde de spitsmuis in de Oudheid, tegen wiens beet men het vee een dode spitsmuis omhing (‘ο πρώσας και ’ιάσεται).

¹³ Eckstein, in: *HDA* I, 1734 naar Frazer 1, 2, 52f: thans omwikkelen de Ieren het botervat op 1-5 met een krans van vogelbesboomtwijgen. Ook Eckstein, in: *HDA* VI, 321. Die Hexen saugen in Gestalt von Rehen und Hasen, Igel den Kühen die Milch aus: als dreibeinige Butterhasen schleichen sie sich in die Ställe und melken die Kühe aus

Wales bericht als een oud bijgeloof: *Vetulas quasdam tam in Gwallia quam in Hibernia et in Scotia se in leporinam transmutare fornax, ut adulterina sub specie ubare sugendo, lac alienum occultius surripiant, vetus quidem et adhuc recens frequensque querela est.*¹⁴ De Noordse heksen maken *Melkhasen*: in de stille week (week voor Pasen) snijden ze uit gebrande boomstompen hazen; deze melken ze of ze brengen hen melk.¹⁵

De Engelse naam *butterfly* (Anglo-Saxon *buttorfleóge*) is verbonden met de heks als ‘boterdief’, in het Duits *Buttervogel*, MNL. *boterschitte* (= schijt), *botervliege*, vergelijk het Duitse *Molkendieb* is koolwitje (Molken = hui, wei), dat we in verband kunnen brengen met Middelnederlands *Molkentover*: het beheksen van koeien, het onttrekken van melk aan koeien d.m.v. toverkunsten, en vrouwen die dat doen heten *molkentoversche* of *-treckerse*.¹⁶ In het Middelnederduits heeft *molckentover* de betekenis van ‘behekker van melkproducten’, maar is ook de naam van een behaarde bruine rups of een nachtvlinder en in het Winterswijkse dialect is *molkenteumer* nog steeds een grijsgrauwe nachtvlinder.¹⁷ Ook het Duitse ‘Schmetterling’ houdt verband met room (= *Schmetten*), vgl. Nederduits *smantlecker* van *Schmant* = smout = (boter)vet.¹⁸ Ook komen voor *Milchdieb* (in Franken, ook *Milchtrud*) en *Milchzauberin*.¹⁹ Sloet noemt het Nederlandse *Boterkapel* (vóór 1762 naar Snellen van Vollenhoven), uit Mecklenburg: *Botterlicker* (en *Ketelbeuter*, *-bödde*, *Kätelblätel*) en elders in Duitsland *Buttervögelken*, *Butterfliege*, *Milchmahler* (in Augsburg) en *Butterhexe*;²⁰ in Slezië *Molkenteller*, *Molkenstehler*, in Pruisen *Molkentöfer*, *Molkenscheider*, in Grimms Wb. *Butterhex* en *Butterschütz*, NDD *Bottervogel*, *Botterflieg*.²¹ Volgens Bulgaarse gegevens smeert de heks zichzelf met het bloed van een kuiken uit het ei van een zwarte kip [dit is het offer aan de duivel]; vanaf deze tijd gaat haar ziel, uit haar lichaam vliegend, regelmatig eropuit in de gedaante van

(Soldan-Heppe 2, 366; Fischer, *Abergl.* 117; Mannhardt 1858, 409-11; een Voigtlandse heks wordt als 3-benige haas in de stal doodgeschoten: Eisel, *Voigtland*, 140 n°376; etc.

¹⁴ Eckstein, in: *HDA VI*, 319f naar Liebrecht, *Gervasius*, 63ff.

¹⁵ Eckstein, in: *HDA VI*, 321 naar Feilberg, *Ordbog*, 2, 537.

¹⁶ Verdam 1932, 367. Skeat 1993, 58 zegt over *buttorfleóge*: So called from the excrement resembling butter, as shewn by the O.Du. *boter-schijte*, a butterfly, lit. butter-voider (Kilian). Hij vermeldt ook Duits *butterfliege*. Deze verklaring is niet correct; het ‘schijten’ komt verderop aan de orde.

¹⁷ Krosenbrink, in Saatkamp & Schlüter 1995, 160, 159: *molckentoversche*: iemand, die in staat was vanaf een afstand koeien uit te melken of ervoor te zorgen dat bij het karnen geen boter ontstond. In Westfalen heet een ‘Nachtfalter’ *Molkentöwener* (Eckstein, in: *HDA VI*, 322 naar Kuhn, *Westfalen*, 2, 30 n°81). Een grauwe vlinder heet bij de Wenden in de Lausitz *Khodojita* net als de melkheks (ID. naar *ZfdMyth.* 3, 113). De Zuidslavische melkrovende *Cuma* is de Polen bekend als vlinder, die ‘ums Licht fliegt und Hexe heißt (ID. naar Belovic, 264). Volgens Ter Laan (1949, 47) is *boterheks* de naam van een nachtvlinder, *het rode weeskind*, die volgens het volksgeloof in Groningen van de boter snoept.

¹⁸ Van Dale 1983, 1112 (reg.); Oostenrijks; in het Tsjechisch is *smetana* ‘room’. *Schmant* is aan het Boheems *smant*, *Schmetten* uit het Boheems en Russisch *smetana*, room, ontleend. Zie ook Riegler, in: *Wörter und Sachen* 7 (1921) 141: oorspronkelijk een Opper-Saksische dialectwoord, af te leiden van *Schmetten*. De Vries (1971, 659f) echter leidt ‘smout’ af van Germaans **smalta* (vgl. Oud-Engels *smolt*, zie verder bij ‘smelten’).

¹⁹ Mannhardt 1858, 54.

²⁰ Sloet 1887, 441f naar Jahn, *Opfergebräuche*, 94. ID., 443f over het zgn. Suntevuegel-Jagen, het verjagen van het ongedierte uit het huis. Als dit niet plaatsvindt, komen in de zomer de *Molkentöwener* bij de melkkuipen tezamen (o.a.). Jahn zegt: ‘Die Schmetterlinge erscheinen hier als Verkörperungen der dämonischen Geister, welche sich im Winter im Haus und Hof eingenistet haben und nun bei beginnendem Frühjahr im feierlicher Weise verjagt werden.’ Echter een *Suntevuegel* is een Lieveheersbeestje, dat ’s winters in huizen overwintert en in het voorjaar wordt opgeroepen om het huis te verlaten (wat *uitkloppen* wordt genoemd), want dan moet hij aan het werk (= de voor de gewassen schadelijke luizen doden).

²¹ Riegler, in: *Wörter und Sachen* 7 (1921) 141.

een vlinder om boze tover te verspreiden (cast evil spells) [vgl. Murawa].²² Pócs maakt ook melding van het Zuid-Slavische geloof in de *Mora* [vgl. Mahr, maar], die in de nacht verschijnt in de gedaante van een vlinder of een kip, de huizen binnendringt en daar ‘drukt’. Deze activiteit verricht haar ‘ziel’, terwijl haar lichaam slapend of in trance ligt, terwijl de ‘ziel’ in de gedaante van een wesp, vlieg of vlinder door sleutelgaten dringt en dan transformeert tot een kip of kalkoen. Bij een proces in 1683 in Regécvár zei een getuige [waarschijnlijk een kind!]: ‘Mijn moeder took wing and left...’²³

Het stelen van melk door toverij is een oud geloof: reeds Burchard van Worms veroordeelde in de 11e eeuw vrouwen, die geloofden dit te kunnen.²⁴ In de literatuur wordt dit voorgesteld als het steken van een mes in de muur en dan het mes melken. In de juridische praktijk zijn deze verhalen echter zeldzaam.²⁵ In een gedicht uit de 13^e eeuw is reeds sprake van ‘*ungetriuwe molkenstellen*’.²⁶ Een biechtspiegel van het einde van de 14^e eeuw spreekt naar aanleiding van de doop: *Weder das sacrament sunden die ketzer ... als peleweis und mulkenstelerynnen* (tegen het sacrament zondigen de ketters ... als beeldwitten en melksteelsters).²⁷

²² Pócs 1991/92, 321. Volgens Milena Benovska is het kuiken de ‘soul-animal, the alter-ego’ van de Bulgaarse heks. Het is door het verkrijgen, door het uitbroeden van dit dier dat de heks in staat is om haar lichaam te verlaten en de gedaante van een dier aan te nemen.

²³ Pócs 1991/92, 323 naar Mayláth 1889, 5.

²⁴ Eckstein, in: *HDA I*, 1728: Bereits im Poenitentiale des Burchard von Worms werden die Hexen erwähnt, welche Milch und Bienen von Nachbar zu sich zaubern. *Fecisti, quod quaedam mulieres facere solent et firmiter credunt, ita dico, ut si vicinus eius lacte vel apibus abundaret, omnem abundantiam lactis et mellis, quam suus vicinus ante se habere visus est, ad se et sua animalia vel ad quos voluerint, a diabolo adiutae suis fascinationibus et incantationibus se posse convertere credant?* (naar *HDA VI*, 296; Hansen 1900, 42). Al eerder is ervan sprake; op het Concilie van Parijs: *Ferunt enim suis maleficiis aera possunt conturbare ... fructus et lac auferre aliisque dare*. De *Poenitentiale* van Arundel (9^e e.) schrijft: *Qui alicuius lactis aut mellis aut ceterarum rerum abundantiam aliqua incantatione aut maleficio auferre aut sibi acquirere laboraverit, 3 annos gravissime peniteat*. Een verordening van Karel de Grote verbiedt door maleficium de melk te roven.

²⁵ Kieckhefer 1976, 63, 82: in de *Malleus I*, q. 9 staat het mesverhaal (*HDA VI*, 302: de heksen stoten een mes in de muur, nemen de melkammer tussen de knieën en roepen de duivel te hulp) en de uitleg, dat de duivel de melk overbrengt uit koeienuiers naar het mes, waardoor het lijkt of de heks de melk uit het mes melkt. Zie ook Wolf 1994, 138f; Mannhardt 1858, 35, die Hans Sachs, *Wunderliches gesprech von fünf vnholden* (ed. Götz II, 44) citeert over een heks die opschept dat ze kan *melcken milch auß der thorseulen*. Gurjewitsch 1982, 380 naar Burchard von Worms: De boerinnen onttrekken met behulp van verheksingen de burens melk en honing en ‘lokken’ de melk en de honing naar hun koeien en bijen ‘toe’ (zie ook Schopp 1967, 25).

²⁶ Runeberg 1947, 111 naar Franck, in: Hansen 1901, 640: wohl *Molkenstele*: melkstelers (bevat reeds het woord ‘steel’ van bezemsteel of bijlsteel, waaruit de heks melkt).

²⁷ Eckstein, in: *HDA VI*, 296 naar *MschlesVh*. 1915, 44. Voor *peleweis*, zie *bilwis*. Ook *Bihlweisen* of *Pielweysen*, is hetzelfde als *Molkenzauberinnen* (16^e e.); tussen 1540-49 3 notities over de terechtstelling van een *Pielweiß*, *milkensteleryn*, bij de Wenden *Khodovica*, in Slezië het boze wijf *Slaczona*. In de Mark (±1580) zorgen de *Bihlweisen*, dat de koeien geen melk geven, doordat ze *Teufelswerk* onder de staldrempel begraven (ID, 312 naar Kuhn, *Mark*, 375). Coler merkt op: *Ich habe gesehen, daß die Leute auff Walpurgis abend ihr Kühe mit Meerkraut gewaschen gaben, und gesagt, daß ihnen als dann die Bihlweisen die Milch nit nemmen können* (ID., 327 naar *Oiconomia*, 403, 59). Een oud Dresdener handschrift vermeldt *eyn Experiment vor die pielweysen: Soo gee hin in der goltfasten am Donnerstag fru und haw mit deynem brodtmesser eyn hewriges czweig von eyner haselstauden und mache daraus eyn ryngleyen und henk es an den melkkübeli; unde die erste milch, die du milkest adder lassest melken in den Kübell, die solten geben dem ersten menschen, der dich umb eyn Almusen bitt, unde achte nicht, wer es sey; de ring zorgt ervoor, dat geen heks melk kan stelen* (ID., 328). Ook Braekman (1997, 452) vermeldt dit *Experiment vor die pielweysen* (16^e-eeuws hs. Dresden): *Gang hyn an aynem Sampsthage in der Goltfasten zew eynem galgen unde sneydt mit deynem Brotmesser eyn stugkleyn aus dem galgen, dar an lewt gehenckt seyn worden, unde nym den span vor dem galgen unde lege den unter die schwellen an der thur der Kwestalles, unde las das also lange lieghen, unde so lange es dar untter leyt, Szo bistu sicher, Das dyt keyn millichdiebyn die millich stelen kann,*

Hans Vintler spreekt in zijn *Pluemen der Tugent* van boter-stelende heksen: ‘*Und etlich stelen auß den Kübeln / Das schmaltz, die weyl mans ruert.*’²⁸ De Luzerner kroniekschrijver Johann Fründ schrijft over de heksenvervolging in Wallis in 1428: *Auch waren ettliche under inen, die dien lüten ir milch namen und der ir vieh nit milch habent, oder aber ir milch nit ze nutz kam.*²⁹ Van Catherine de Chynal, in 1449 aangeklaagd in het Aostadal, gaf een der getuigen, Françoise Déda, aan elf jaar terug middels een tovenaarscontract te hebben ontdekt, dat de aangeklaagde ervoor verantwoordelijk was, dat een van haar koeien geen melk meer gaf. Ze had op drie achtereenvolgende dagen meermaals met een eikentwijn op de vaten geslagen, waarin ze gewoon was de verse melk te bewaren. Door het gelijktijdig opzeggen van een toverspreuk meende ze te kunnen bewerken, dat haar koe weer genas, doordat ze met haar slagen op de melkvaten de persoon trof, die haar koe beheest had. De betreffende spreuk formuleert deze gedachte: *Je no bato pas nyun de mes veysse mes je bato estries et eystriones et ses quy mal me font* (Ik sla niet een van mijn vaten, maar ik sla heksen en heksenmeesters en hen die me kwaad doen). Ze had succes ermee, want haar koe gaf inderdaad weer melk en acht dagen later zag ze Catherine de Chynal ziek voor haar huis zitten.³⁰ In een biechtboek uit het midden van de 15^e eeuw wordt (korter dan Burchard) gevraagd: *Item, si per sortilegia attemptavit furari lac pecorum proximi sui.* Ook de preken in de Middeleeuwen donderen tegen de heksenkunsten, zoals een traktaat in een Freiburger handschrift: *Credunt vaccis lac suis subtrahi et huius modi.*³¹ In de heksenprocessen bloeit het geloof aan de melkheksen en in ieder protocol keren vrijwel dezelfde stereotype aanklachten, vragen en bekentenissen terug, zoals in een heksenproces in Konstanz in 1458: *... er künde den kügen die milch nemen.* In de *Layenspiegel* van Ulrich Tengler, een aanwijzing voor de procesvoering, wordt in het hoofdstuk *forma citation wider unholden* [= heksen] gezegd: *Item warumb ir vich [vee] mer milch weder [dan] ir nachpeürin, der sy abhold, oder mer vichs haben weder sy, und warumb man ir viend worden sey.*³² Tijdens het heksenproces in Les Verrières in 1492 tegen Perrenet Giroul (in naam van de graaf van Neuchâtel) werd gezegd van Perre Vyon, die af en toe als handlanger van Perrenet wordt genoemd, dat hij de melk van de koeien van zijn burens moet hebben gestolen, aangezien hij meer boter en kaas als zij maakte, zonder zelf de dieren daarvoor te hebben.³³ Tijdens het heksenproces te Kriens rond 1500 was er sprake van, dat Thomas Bophart problemen met zijn melk had: er was geen boter van te maken en vermoed werd dat heksen er de hand in hadden. Bophart zelf getuigde eens in een kersenboom te zijn geklommen, waarop de aangeklaagde Oberhuserin, aan wie de boom kennelijk toebehoorde, was gekomen en hem verbood van de kersen te eten. Niet lang daarna had hij de genoemde problemen gekregen met zijn melk en had de hulp ingeroepen van Rütieweger, een ‘specialist’ op dit gebied. Met droog hout, gewijde kaarsen en palmkatjes werd een vuur gemaakt en daarop de die ochtend gemolken melk gekookt. Ondertussen werd een

nach su[n]st keynen schaden gethun kan an deynem fyhe, das durch die thur aus adder ein geet... (naar Schönbach, in: *Sitz. Akad. Wiss., Phil. Hist.* 142, 1900, 132).

²⁸ *HDA I*, 1728 naar Vintler, *o.c.*, v. 7731-2; ook: *Und vil die jehen, man stoß der / ku die milch aus der Wammen* (Eckstein, in: *HDA VI*, 299 naar *ZfVh.* 1913, 7, 123ff; Zingerle, *Tirol*, 287).

²⁹ Hansen 1901, 536 (Ook waren er diversen onder hen, die de mensen hun melk afnamen, waardoor hun vee geen melk heeft of ook hun melk niet tot nut kwam = tot boter werd.)

³⁰ Blauert 1989, 65, 123. Catherine werd door een andere getuige beschuldigd van het sluiten van een duivelspakt zo’n 19 jaar terug; andere aanklachten waren het bezoeken van een heksenbijeenkomst, het eten van kinderen, het aanheksen van gebreken en zelfs het doden van een priester.

³¹ Eckstein, in: *HDA VI*, 296 naar *MschlesVh.* 1915, 44; Schönbach, *Berth. v. R.* 30, vgl. 18ff.

³² Eckstein, in: *HDA VI*, 296 naar Hansen 1900, 571; ID. 1901, 303.

³³ Blauert 1989, 83: *que ledit Perre Vyon ... emporte lelet et fait plus de fromaige / et de beurre que quatre de ses voisins sans auvoir les bestes.*

bezweringsformule uitgesproken, die ervoor moest zorgen dat degene, die de opgetreden schade had veroorzaakt, des te meer pijnen leed naarmate de melk meer inkookte. De bezwering werd beëindigd door in naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest een brandende spaan in de melk te steken. De volgende dag zou Bophart vernomen hebben, dat de Oberhuserin sinds het uitvoeren van het ritueel aan sterke pijnen leed.³⁴ Ditzelfde is te zien in een proces in Innsbruck, waarin een getuige verklaarde, *das sy den milchkübel yber das für henken solt und solt den slahen in des tüfels nemen, so müst die person kommen.*³⁵ In 1522 in het Land van Aalst werd Pieter Rottyn, bijgenaamd *Schietcatte*, geraadpleegd door een boer bij wie *tZuuvel langhen tyd achter bleven was*. Hij vermoedde dat toverij in het spel was en heeft daarop *userende van zynder ongheoorloofde scientien* (gebruikmakend van zijn verboden kennis), *de coeyestallen ende melcspenden doen rumen ende schoone maken, ende aldaer zyne serimonien gheusert, ende ghenomen brielvelkins daer inne hy den pater nostre avrecht* [averechts = verkeerd, omgekeerd, in spiegelbeeld] *ghescreven zoude hebben, ende dien gheleyt onder de zulle* [drempel] *van der deure ende boven der poye* ['pui'; voor een huis aangebrachte verhoging of stoep; hier meer de muur boven de deur] *van der zelve deure van den stalle ende spende* [voorraadkamer], *ende dat hij mids dien hadde ghedaen wedercommen tzuvel als te vooren.*³⁶ In 1586 wordt Claire van der Bruggen, een arme weduwe uit St.-Omaars, door de raad van Vlaanderen te Gent veroordeeld tot een half uur aan de schandpaal. Ze had te Sinaai-Waas beloofd tegen betaling de melk van ene Quinten Berchman te onttoveren. Daartoe had ze gebruik gemaakt van *diverssche onbehoorlicke middelen, als van twee boucxkens, een half vel beschreven papier, ende een parcemynken 't welck zoude wesen abortif* [perkament dat van het vel van een geaborteerd kalfje zou zijn] *gheschreven ... met 't bloet van 't lammeken Christi* [een met pasen geboren lam?].³⁷ Jan Ghys in Vlaanderen in 1588 belas beesten en onttoverde behekste boter, *daertoe ghebruuckende superstitieuse ende onbekende woorden, metsgaders sekere en particuliere specien van maechdewasse ende parchemyne... smakende sortilegie*; hij wordt verwezen tot het doen van *Amende honorable*.³⁸ In een Middeleeuws handschrift wordt een recept gegeven, getiteld: *Item die siin melc of siin bier of siin was ghenomen iis of wort, of te scande ghemaect: Die sel nemen enen niuwen aerden pot ende drie stalen naelden ende meel ende water, ende sieden dat te gader, ende die gheen die dat ghedaen heeft sel comen, ende hem sel duncken dat hi verbarnt.*³⁹

In de *Heksenhamer* wordt dit verteld evenals het verhaal, dat een passant door het stoten van zijn handen in het water goedsmakende meiboter tevoorschijn zou hebben gebracht.⁴⁰ In de Reutlinger

³⁴ Blauert 1989, 100f (naar Hoffman-Krayer, *Luzerner Akten*, 104): Der Ausübung dieses Zauberrituals lag also die Vorstellung zugrunde, daß die Folgen schadenstiftenden Zauber- und Hexenwerks beholpen würden, indem durch zauberische Mittel Vergeltung an der dafür verantwortlichen Person geübt wurde.

³⁵ Eckstein, in: *HDA VI*, 338 naar Byloff, 11, 10; de datum 1845 kan niet goed zijn.

³⁶ Braekman 1997, 442 naar L. van Lerberghe en J. Ronse, *Audenaerdsche Mengelingen*, 1852, V, 241.

³⁷ Braekman 1997, 442 naar Gailliard, 452f.

³⁸ Haver 1964, 50 naar J.B. Canaert, *Bijdragen tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaanderen*, Gent 1835, 141. Van Haver vraagt zich af of zijn indruk, dat bezweren en belezen niet als echte toverij werden aangezien, wel juist is (ID., 500 n. IV.11).

³⁹ Braekman 1997, 453 n°381 (naar Lo. 5, 2r).

⁴⁰ Wolf 1994, 139 naar *Malleus 2*, q. 12; zie ook Mannhardt 1858, 27. Hieraan lijkt een sage uit Kreis Neustadt te herinneren, die begint met de mededeling, dat op de brug over de molensloot te Langenbrück af en toe om middernacht een vrouw zat, die voortdurend boter sloeg (Kühnau 1913 V = III, 41 n°1398). Ook Mannhardt 1858, 27: vrouw staat in een beek het water te karnen en verkoopt grote stukken boter in Hadersleben, terwijl men bij Woiens vergeefs karnt (naar Müllenhoff, *Sagen*, 224 n°103). Vgl. Klintberg 2010, 284 type N42: *Churning in a brook*. On Easter a man (parson) passes a woman who is sitting in a brook churning butter. He exposes her as a witch and afterwards becomes ill (insane, dies) (4 reg.; 10 var.).

processtukken is het geval te vinden van Eva Maurhaft, die van de koe van Johann Kuefuss de melk zou hebben genomen, doordat ze die met duivelskruid over de rug streek en driemaal zei: ‘... es sei dir geholfen, in [des] Teufels Namen.’ Ook van vrouwen kan de melk weggenomen worden, waarvan Maria Helb werd beschuldigd.⁴¹ Dit laatste wordt ook gemeld van Bessie Roy, die in 1590 in Schotland werd beschuldigd van het opdrogen van melk bij vrouwen, evenals bij een proces in 1592 te Jever (Oost-Friesland), waar de dochter van de koster te Waddewarden verscheidene vrouwen ervan beschuldigde herhaaldelijk ’s nachts in haar slaapkamer te zijn gedrongen. De eerste was op haar gaan liggen en had haar vastgehouden. De tweede had haar met een laken de keel dichtgesnoerd. Twee anderen hadden haar ondertussen zo hard ze maar konden aan haar borsten gemolken. Alle vier bekenden pas na zware folteringen: ze hadden de melk in een gouden nap willen doen om daarmee allerlei kwaad te stichten. Zulke melk kon alleen met de hulp van de duivel worden bemachtigd.⁴²

Ook om gewone melk te bemachtigen was de hulp van de duivel noodzakelijk. Een Zwitserse heks bekende (in een niet nader aangegeven proces): ‘Item wann sy die lüt umb milch gebetten und geheischen, und man ir die verseit ... [ze bedelt en wordt geweigerd, hetgeen haar haat oproept] so hab sy in ir selber zum tüffel geredet: “Nun wolan, tüffel, kûm und hilf mir umb die Milch,” so keme der tüffel in eins mans gestallt und brächt so die milch.’⁴³ Praetorius wist daarover mee te praten: ‘So tragen sie den Namen Milchdiebe auch von ihre Werke, weil sie durch Hülffe des Teufels, andern Leuten ihre Kühe ausmelken, Rahm und Butter stehlen und das so wunderbarlich, daß sie auch oft nur daheime einen Plock, den sie in die Wand geschlagen melken, und dennoch derselbe Milch giebet.’⁴⁴ Volgens de *Malleus maleficarum* (Heksenhamer) stoten de heksen een mes in de muur, nemen tussen de knieën een melkemmer en roepen de duivel, opdat hij hen de melk van de koe verschaft. De duivel melkt zelf de koe en brengt de heks de melk en bedriegt zo de heks (die denkt zelf de melk tevoorschijn te hebben getoverd).⁴⁵

⁴¹ Wolf 1994, 378. Maria Helb half den Weibern des Jacob Hummel und Hans Jerg Helb, denen sie die Milch genommen hatte, indem sie ihnen die Brust herabfuhr und sprach: ‘... es ist Kat (= Kot) ... es bedeutet nichts ... es vergaht (= vergeht).’ Reeds bisschop Agobard (9^e eeuw) heeft het hierover, maar bij hem zijn het de Joden, die de melk van de Christelijke minnen, die zij in hun huizen opnemen, wegnemen (Wolf 1994, 80). In Hans Vintlers *Tugendspiegel* (Augsburg 1486) komen beide vormen van diefstal voor: ‘Und vil die iehen man stoß der kû / Die milch auß der wammen / So seynd etlich der ammen.’ En erbij staat een afbeelding van een door de lucht vliegende heks, gedragen door een Davidsster (of pentagram: ster van Salomon) met een melkemmer in haar hand, terwijl de emmer van de melkmeid leeg is. Dus hier is geen sprake van de theorie van de hulpduivel uit de *Malleus*: het is de heks zelf die de melk steelt. (afb. Behringer 1997, 69). Wel is de uit de muur melkende heks afgebeeld op de afbeelding uit Ulrich Tengler, *Die neu Layenspiegel*, Augsburg 1511 (Behringer 1997, 75; Soldan-Heppe I, 244).

⁴² Fielding 1945, 204; Laan 1981, 61 naar de verslagen van heksenprocessen van Eggerik Benings, zie Lübbing, *FS*, 175.

⁴³ Eckstein, in: *HDA VI*, 300 naar *SAV* 3, 189; vgl. Graber, *Kärnten*, 297ff. Vaak krijgt een bedelaar, aan wie een gave is geweigerd, de schuld van de betovering. In de gemeente Vielle-Louron (Dép. Hautes-Pyrénées) in 1862 bedelt een vrouw om melk bij een melkende boer; deze weigert en de koeien geven rode melk. Ze vraagt een boterende boer om twee eieren, krijgt ze niet en de boer botert een etmaal zonder boter te krijgen (Seligmann 1921, 126f naar Dupouy, *Hautes-Pyrénées*, 34).

⁴⁴ Eckstein, in: *HDA VI*, 298f (95, 91); *Plock* = vgl. plug (blok), zie infra helmact.

⁴⁵ Eckstein, in: *HDA VI*, 299 naar Mannhard 1858, 35.